

РОЗДІЛ IV АГРАРНІ СТУДІЇ

*С.О. Борисевич
(м. Київ)*

ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПОЗЕМЕЛЬНОГО СТАНОВИЩА “ВІЛЬНИХ ЛЮДЕЙ”

У вітчизняній історіографії майже не приділялась увага такій верстві сільського населення, як “вільні люди”. Це і не дивно, оскільки ця категорія сільських мешканців існувала лише в Правобережній Україні. Їх питома вага порівняно з іншими категоріями селян була мізерною. Більше того, поява “вільних людей” була зумовлена суто політичними чинниками. Саме тому історики оминали їх своєю увагою, змішуючи з поміщицькими чи державними селянами.

Лише деякі дореволюційні державні чиновники й письменники-публіцисти торкнулися питання законодавчого врегулювання поземельних відносин “вільних людей”. Історії питання стосовно останніх та аналізу законодавства, яке регулювало їх статус, уперше приділили увагу письменники-публіцисти П.А.Георгієв і Н.Смирнов¹. У цьому відношенні надзвичайно змістовною й ґрунтовною є багатотомна праця міністерського чиновника П.І.Ляценка, який проаналізував законодавчі акти з втілення селянської реформи в життя, її поглиблення й поширення на всі категорії сільського населення Російської імперії протягом 1861–1910 рр. Дослідник не лише проаналізував величезний пласт законодавства з широкого спектру аграрних відносин, а й подав документальні свідчення довготривалої підготовки цих законів і реформування поземельного становища “вільних людей”².

Питання існування їх та взагалі застосування такої назви до певної категорії сільських мешканців було продиктовано політичними факторами, зумовленими пошуками російською верховною владою методів політико-економічного впливу на опозиційне ставлення польської земельної еліти до імперського панування у Правобережній Україні, Білорусії й Литві. Вперше офіційне визнання існування “вільних людей” було зафіксоване в сенатському указі від 19 жовтня 1807 р., а вдруге – конфірмованим положенням Комітету у справах західних губерній від 23 листопада 1837 р. На підставі цих законодавчих актів казенні палати Правобережної України розглядали справи осіб, які мешкали в поміщицьких маєтках і за ревізією 1795 р. були визнані вільними, але у наступні роки зараховані в кріпосний стан. У випадках, коли самі поміщики не оскаржували їх вільного стану та у визначений положенням 1837 р. термін не подали документального підтвердження їх залежності, вони визнавалися вільними й ними розпоряджалися казенні палати. Якщо докази кріпосного стану подавалися поміщиками, тоді справу передавали до суду, який остаточно визначав їх приналежність. Ці справи розглядалися не на підставі позовів, а за розпорядженням уряду, котрий прагнув будь-якими засобами підірвати авторитет польських поміщиків, протиставляючи їм інтереси людей, котрі мали претензії щодо визнання за ними вільного стану. Цьому всіляко сприяв генерал-губернатор Д.Г.Бібіков. Уряд прагнув довести їхні права на вільний стан і підпорядкувати цю верству населення державному управлінню.

1847 р. російська влада черговий раз звернула свою увагу на властиву лише для західних губерній Російської імперії соціальну категорію сільських мешканців, які називалися “вільні люди”. 23 травня 1847 р. Микола I затвердив положення Комітету у справах західних губерній з облаштування тих із них, які мешкали в поміщицьких маєтках. Чітко формулювались їхні права та обов’язки, тобто розписувалось оподаткування й повинності останніх. Їм заборонялося відлучатися з маєтку без відома землевласника та без паспорта. Визначалися правила приписки “вільних людей” до приватних земельних угідь, як поміщицьких, так і купецьких, міщанських й однодворців. Приписка їх до приватних земель дозволялася лише за умов укладання контракту від 6 до 12 років, зареєстрованого у земських судах. Визначалися умови переходу “вільних людей” на інші землі чи в інший стан. Переселення дозволялося за розпорядженням казенних палат³. Отже, цей законодавчий акт регламентував умови перебування “вільних людей” на землях приватних осіб та обмежив їх експлуатацію польськими землевласниками. Цей закон був предтечею інвентарної реформи, батьком якої визнається генерал-губернатор Д.Г.Бібіков.

В контексті земельної реформи 1861 р. законом від 21 вересня того року припинявся розгляд прав “вільних людей” краю, розпочатий ще у 1837 р., оскільки вони наділялися правами й обов’язками поміщицьких селян. Але їм дозволялося відмовитися від цього стану та земельного наділу в період складання уставних грамот, що і відрізняло їх від поміщицьких селян⁴. 25 липня 1864 р. Олександр II затвердив правила облаштування “вільних людей” Правобережної України, які мешкали у поміщицьких маєтках. Їх поділили на дві категорії: до першої – долучалися ті, кого зарахували кріпаками після 20 листопада 1857 р.; до другої – всі інші. Закон врегулював це питання. “Вільні люди” 1-го розряду прирівнювалися до поміщицьких селян й отримали права на обов’язковий викуп землі. “Вільні люди” 2-го розряду не отримали цих прав, а визнавалися орендарями, з якими поміщики зобов’язані були укладати контракти протягом 12 років, а потім мали право їм відмовити в їх продовженні⁵. Щодо цього закону існувала суперечка між генерал-губернатором М.М.Анненковим, який пропонував перевести всіх “вільних людей” на обов’язковий викуп, та Міністерством внутрішніх справ. Це положення визнавалося владою як тимчасове, оскільки передбачалося узаконити правила фінансового сприяння уряду “вільним людям” 2-го розряду в добровільному викупі земельних наділів.

Законодавчий акт від 10 травня 1862 р. відновив процес переселення однодворців і “вільних людей” у Кубанський та Ставропольський краї, де їм виділялося від 20 до 30 дес. землі, з яких 5–10 дес. потрапляло в їх приватну власність. Держава фінансувала цей процес. Умови його для збіднілого селянства, враховуючи малоземелля, були доволі сприятливі, що вперше забезпечило інтенсивність переселення. Згідно з переписом 1897 р., на Кубань переселилися 21717 осіб⁶. Закон зумовлювався не лише військово-політичними, а й соціально-економічними чинниками і вписувався у загальну концепцію аграрної реформи, коли звільнення поміщицьких та державних селян Правобережної України загострило соціальну проблему малоземелля.

Поряд із підготовкою чиншової реформи в центрі уваги верховної влади знаходилося й впорядкування стану “вільних людей”. Комітет міністрів розглядав записку міністра юстиції Д.М.Набокова з питання підсудності суперечок землевласників з “вільними людьми”. 5 вересня 1879 р. імператор затвердив положення Комітету міністрів з цього питання. Визнавалося, що ці справи не підлягали

розгляду судів, а лише губернських із селянських справ присутствій. “Вільним людям” дозволялось оскаржувати рішення судових установ, які порушували їхні матеріальні інтереси⁷. Отже, суперечки у вищих державних колах про долю “вільних людей” (переводити їх на викуп ділянок землі, котрими вони користувались, чи ні?) так і не принесли результатів. Тим часом закінчувалися строки їх контрактів із землевласниками на право користування землею. Існувала певна невизначеність в аграрних відносинах між ними. Вона викликала зростаючий потік позовів землевласників стосовно їх орендних відносин із “вільними людьми”. Стан невизначеності зберігав надії “вільних людей” на отримання орендних ділянок у приватну власність за викуп, у той час як поміщики не бажали залишати оренду на попередніх умовах. Ці суперечки загострювалися настільки, що влада вдавалася до військової сили для встановлення порядку та захисту прав приватних власників. Поява положення й була зумовлена цими обставинами. Воно давало “вільним людям” надію на задоволення їхніх земельних інтересів.

Тому не випадково влада змушена була вдатися до схожого з чиншовиками способу вирішення проблеми “вільних людей”. Для цього Головний комітет із впорядкування становища сільського населення розглянув подання міністра фінансів М.Х.Бунге в справі колишніх “вільних людей” і відгуки на нього міністра внутрішніх справ М.П.Муравйова. На підставі цих документів Головний комітет підготував положення, яке 3 червня 1882 р. затвердив імператор. Запроваджувалися правила, які доповнював закон від 25 липня 1864 р. Спочатку їх поширили на “вільних людей” у Ковенській, Віленській та Гродненській губерніях, які уклали 12-річні орендні контракти. Останнім надавалося право до 23 квітня 1885 р. викупити орендовані земельні ділянки або взяти їх у нову оренду на 6 років. Якщо дехто з них у той період не погоджувався на ці умови, тоді вони мали до 23 квітня 1886 р. звільнити земельну ділянку. В разі невиконання цієї вимоги їх виселяла поліція. Для викупу землі їм надавалася державна позика на 49 років під 6% річних у сумі 85% викупу. Вони позбавлялися права користуватися сервітутами. Особа, яка отримала право на нову 6-річну оренду, не позбавлялася протягом цього терміну права викупити орендовану земельну ділянку. Ці правила не поширювалися на ті маєтки, в котрих після виділення земельних ділянок “вільним людям”, у землевласника залишалось менше 100 дес. земельної власності. І лише в 1888 р. міністр внутрішніх справ Д.А.Толстой вніс до Державної ради проект закону, який поширював ці правила на “вільних людей” Правобережної України. Він запропонував визначати викупну суму за спеціально проведеною оцінкою зі знижкою у 35%. Державна рада погодилась оцінювати їхні земельні ділянки за практикою оцінки Селянським поземельним банком без 30% знижки, яка поширювалася на “вільних людей” литовських і білоруських губерній. В інших питаннях ці правила земельного впорядкування поширювалися на “вільних людей” Правобережжя. Цей висновок Державної ради імператор затвердив 21 березня 1888 р.⁸ Фактично на “вільних людей” поширювалися норми селянської реформи із специфікою, властивою лише для даних губерній. Цей урядовий захід був черговим кроком у напрямку уніфікації становища різних верств сільського населення в Правобережній Україні.

Таким чином, у другій половині 80-х рр. XIX ст. верховна влада вимушена була законодавчо розв'язати земельну проблему чиншовиків та “вільних людей”. Це дозволило перетворити всіх мешканців села в приватних власників земельних угідь. Можна стверджувати, що було дозволено “вільним людям”, на відміну від чиншовиків, викупувати земельні ділянки, якими вони користувалися, на тих

самих підставах, що і селянам. Це пояснювалося тим, що чисельність цієї верстви сільського населення була значно меншою порівняно з чиншовиками (в Білорусії й Литві вона була на порядок вищою), а також тим, що останні асоціювались у владних колах із колишньою бунтівливою шляхтою.

¹ *Георгиев П.А.* Вольные люди в западном крае // Русская Речь. – 1881. – №2; К вопросу о вольных людях // Русская Речь. – 1882. – №2; *Смирнов Н.* Вольные люди западных губерний. – Ковно, 1885.

² *Лященко П.И.* Очерки аграрной эволюции России. – Т. II. – Крестьянская реформа и пореформенная землеустроительная политика. – Санкт-Петербург, 1913.

³ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр. 2-е. – Санкт-Петербург. – Т. 22. – Отделение 1. – № 21242. – С. 477–481.

⁴ Там же. – Т. 36. – Отделение 2. – № 37426. – С. 317.

⁵ Там же. – Т. 39. – Отделение 1. – № 41109. – С. 649–651.

⁶ Там же. – Т. 37. – Отделение 1. – № 38258. – С. 411–415; *Петренко Є.Д.* Переселенський рух з України на Кубань (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1997. – С. 15.

⁷ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 54. – Отделение 2. – № 59989. – С. 96–97.

⁸ Там же. – Собр. 3-е. – Т. 2. – № 937. – С. 268–271.